

I

Брехливість — це світове лихо, страшна примара людського життя

Відчуваючи її тяжкий і шкідливий вплив на собі, людськість органічно відхилялась од неї і прилюдно ганьбила й плямувала її у всі часи. Вона вважала брехливість за початок безлічі неморальних вчинків, що псують людські відносини.

Природа людини прагне правди, шукає істини. І в своїх пориваннях до ідеалів правди, добра і любові людина йде одним шляхом — боротьби з неправдою, насильством, жорстокістю, брехнею і злобою, одкидаючи все, що стає на перешкоді їй зрозуміти ті ідеали і втілити їх в життя. Брехливість не може задовольнити нас і болюче відбивається на нашій совісті, яка стоїть на сторожі правди. Діти яскраво зазначають і підкреслюють свою природну неприхильність до брехні. Коли я запитав учнів (11—13 років), чи подобається їм брехня, всі відповіли, крім одного, що не подобається. Це казали діти, що самі вже не раз брехали. Вони й не криються з тим. До болю прикро було читати на кожному папірцеві надряпане дитячою непевною рукою: брехав часто, брехав при потребі і без потреби. Звідси вже недалеко до того, що написав один: мені приємно брехати. Прочитавши ці три слова, я тяжко засмутився. Невже людська істота така покалічена, що дитина зросла такою моральною калікою, з такою попсованою психікою? І коли це справді так, куди заведе таке почуття молоду людину? Щоб дати відповідь на ці питання, треба знати перш за все ту дитину, умови її життя і нарешті ті причини і те розуміння брехні, які спонукають дитину так писати.

Я дав школярам нове питання: в яких випадках ви без потреби брешете? Відповіла більшість: подобається те, що брехнею можна підвести товариша на смішне. Я пригадую день першого квітня, це ніби свято брехні, признане загальним вживанням її в цей день. Діти приходять до школи з загадковою усмішкою на вустах і наївно, по-дитячому, брешуть, з зацікавленням чекаючи наслідків од своїх вигадок та брехні. І незважаючи на те, пощастило чи ні їм когось обдурити, вони весело сміють-

ся. І день брехні часом кидає якийсь веселий промінь в життя школи. Завжди суворий і мовчазний учитель, коли почує в цей день брехню, усміхнеться, а то й сам вигадатиме щось і тим ствердить законність брехні на цей день, а в душі дитини, може, і на всі дні життя її. В своїй відповіді хлопець, мабуть, і мав на думці приємність од брехні, власне, з цього боку — невинної, веселої вигадки. А інакше і думати страшно, бо це ж каже дитина, устами якої повинні «глаголати правда й істина». У дитячій психіці нема ще міцного ґрунту для брехні. Вимоги життя ще не замулили логіки дитини і за свій короткий вік вона ще не встигла обернути брехню собі в непереможну звичку та органічну потребу.

Друга річ — дорослі та їх оточення. Тут брехливість опанувала життя, захопила думки, перетворила правдиві сприймання в брехливі, утворила погляди і переконання хисткі, непевні й негативні. Словом, дорослі, не в змозі зберегти оту правду душі дитячої, самі внесли в справу виховання специфічні елементи умовності й вигаданості. Тут панує брехня. Несправедливі умови політичного, соціального і економічного життя примушують людину в життєвій неправді шукати найзручнішого оборонця, з малих літ звикаючи до брехні.

Порок цей розповсюджується межі людністю в більшій мірі, ніж інші, і підкоряє собі людську психіку; він обертається в гідру, од якої нема куди сховатись дитині. Брехливість у дитинстві обертається в могутнє переконання. Дитина робить не те, чого прагне природа, і не так, як їй кажуть її правдиві сприймання, її почуття, а як примушують і схиляють брехливі умови життя дорослих. Дитина перестає думати і робити по правді, ніби перетворюється сама її природа. Потяги до брехливості набирають навіть інстинктивних рис. Треба зазначити, що хоч і можна помітити вже з перших років життя дитини в ній прагнення брехати свідомо й несвідомо, проте ми не можемо сказати, що джерело тієї дитячої брехливості не в оточенні й прикладі дорослих, в попереднім досвіді. Тимто нема певного ґрунту для думки, що брехливість спадкова й інстинктивна в цільній здоровій дитині. Нелегко знайти й зрозуміти справжні причини дитячої брехні у всякому вчинкові. А теоретичні міркування про інстинктивність брехливості нас мало переконують.

Коли ми звернемося до свідчення самих дітей, то їх слова не дають підстави для теорії про безпричинність брехні та інстинктивність потягу до неї. Я прохав дітей розказати мені про перший випадок, коли вони збрехали. Найраніший вік, показаний дітьми, — три роки. Раніш од цього періоду пам'ять їх не зберегла таких випадків. З їх щирих розповідей видно, що вже в цей час дитина, коли брехала, знайома була з реальним життям, вже мала попередній досвід щодо брехні, розуміючи її корисні для себе наслідки. У кожному випадку

дитина розуміла те, що робила, сподіваючись на певні наслідки од брехні, себто вчинок той, як і всі активні дії, був із звісним стимулом і попереднім досвідом.

З того, що свідчать діти, складається одне переконання: брехня не відповідає дитячій природі. Трохи уваги до життя дитини і ми бачимо, що організм її прагне одної реальної правди, її розуміння світу і ставлення до речей збудовано на безпосередньому сприйманні дійсних речей і їх відносин. І дитина не здатна свідомо вживати неправду, вживати те, чого вона не сприйняла, чого нема в її ідеях і образах. Адже брехати, значить вживати ідеї, протилежні сприйманням і висновкам од справжніх речей. Тим-то ми не можемо накидати дитині в спадщину брехливість, бо не маємо для того досить фактів і експериментальних дослідів.

Дитина — джерело добра і правди, що пробивається в світ свіжим, чистим струмочком серед запоганеного всякими вигадками та умовностями життя. Як промінь щастя з'являється вона на скільки часу і швидко гасне, покриваючись життєвою брехливістю. Молода душа дитини підляга шкідливому впливу оточення і незабаром зливається з ним, обертається в щось звичайне, опаскуджене.

Ні, брехливість не відповідає природі дитини і не має в собі ґрунту інстинктивної схильності. Здорова дитина не приходить на світ з попсованою природою, бо в законах природи одна гармонія, правда і краса. Брехня нищить гармонію, руйнує природність розвитку та правдивість наших сприймань, калічить реальну правду. Дитина складає своє розуміння світу з власного досвіду через свої органи чуття, нормальні у кожної здорової людини. Те ж, що потім до цих природних сприймань домішуються й брехливі сприймання, що їх виробили сучасні шкідливі умови, котрі ведуть потім схильності й потяги дитини шляхом неправди, то в цьому винні інші причини, сила яких поза природою дитини. Коли ж згадати до того ще ту незвичайну цікавість і рухливість дітей, які вони виявляють у високій мірі, то можна легко зрозуміти, чому дитина так швидко засвоює все і брехливе, що оточує її в житті. Коли дитина починає свідомо ставитись до речей, то разом з тим йде й прищеплювання цієї отрути до дитячої чистої душі, до її розуміння.

В своїх прагненнях пізнати й зрозуміти світ, вона в сучасному житті неминуче доходить до брехні, котра виникає як неминучий наслідок, коли дитина поставить поруч те, що вона сприймає з природи своєї, з тим, що їй дають і чого навчають батьки, що вона знаходить серед дорослих. Спершу дитина відкидає геть все неправдиве, все, що не відповідає її почуттям. Але з часом потроху асимілюється в ній те, що сприймає вона, з тим, що дає їй оточення. Під впливом нових асиміляцій складаються нові переконання, нові погляди і навіть розуміння.

Шукання правди не кидає людей все життя їх. Діти, чисті серцем, не можуть погодитись з неправдою життя і своїми, може, й наївними, але щирими питаннями виявляють глибоку правдивість людської природи й ненормальність сучасних умов життя.

І коли ближче стати до дитини, її світу та її психічного життя, коли сумувати всі дані оточення, тоді стає ясным, що брехливість прищеплена дитині, а не виходить з інстинктивної схильності. Те ж, що брехня під впливом виховання обертається в найзручніший засіб, яким часто й густо користуються (про це свідчать самі діти, заявляючи одверто: брешу дуже часто), то цьому треба шукати причини в ненормальності нашого суспільного життя, що йде врозріз з природою моралі.

Брехня — порок і як порок отрує наш організм, обертаючись у деяких осіб в непереможну звичку. Але такі аномальні явища брехливості є патологічний прецедент; це матеріал для психіатричних лікарень, і на ньому не можна будувати теорію інстинктивності брехні. Та й з погляду педагогічного не можна погодитись з тим. Коли б я визнав інстинктивність брехні, то тоді мені лишається безнадійно скласти руки, кинувши всяку думку про те, як виховати дитину, поліпшити її духовне життя. Інстинкт і знайоме оточення були б дужчими стимулами, ніж вплив виховання. Але я маю досить фактів, коли виховання на брехливих дітей впливало так добродійно, що вони ставали зовсім іншими; обертались навіть в ненависників брехні. Де ж тут місце інстинктивності? Так легко, майже одним прикладом, не можна знищити ті схильності, що мають у основі інстинкт.

І так ми з певністю скажемо: брехливість не інстинктивна, це порок, що виникає з ненормальності нашого життя.

II

Ми прийшли до того, що джерело й початок брехливості — неправдиві умови життя. Поміж ними приклад є головним чинником. Це джерело, звідки безупинно брехня набирає сили і передається дитині. Під могутнім впливом прикладу складаються провідні ідеї, яких дитина міцно тримається в житті. Ми, батьки і вихователі, часто-густо не помічаємо, як власним прикладом привчаємо дитину казати й діяти брехливо, не так, як воно є, або як повинно бути.

Трагічне становище тут нас, дорослих. Ми втратили обличчя людини, що ходить «по стопах правди». Заплутаність наших особистих і громадських відносин, непевність життєвих умов оповили нас облу-

дою і брехнею. Ми опинились у стані рабів брехні й умовності. Нема в нас мужності й сили одверто осудити брехню і виступити борцями за правду. Нас лякає наша самотність. До того ж ми звикли, переконались, що так воно й повинно бути, і тому часто, склавши весла, пливемо за течією. Безвільні, кволі ми не можемо дати здорових нащадків, виховати з них міцну людину з міцною, непохитною волею. Раби умовності ми не можемо виховати вільної дитини.

Приклад батьків та родини і є головна причина запаскудження чистої дитячої душі брехню. Далі йде приклад вихователів та вчителів, що вийшли з того ж оточення і носять на собі тавро його. Треба багато уваги до себе, треба багато самовиховання і дисципліни до своїх вчинків і слів, щоб не зруйнувати самому того, що будеш. Одне брехливе речення, один неправильний, хибний вчинок і все зводиться нанівець. Діти — найліпший спостерігач, вони надзвичайно дотепні щодо цього, вони ліпше од нас можуть вгадати, де правда, а де брехня, де справжня щирість, а де вдавана. Ми, вихователі, дуже легковажно й необережно ставимось до своїх слів і вчинків, ніби ми не маємо перед дітьми жодних обов'язків. А власне діти й вимагають од нас найбільшої обережності в своїх словах і вчинках, повсякчасної їх згоди поміж собою. Нехай у вас слово не йде врозріз з ділами, бо це псує дитячу душу, накидає дитині погляди непевні і хисткі. Уникайте самого натяку на брехню, щоб вона не обернулась в дитині на порок брехливості. Уважно й щиро ставтесь до всього, що ви кажете дітям. Бо педагогові після батьків належить перше місце в процесі формування суцільної й здорової людини.

Особливої уваги з цього погляду вимагають дитячі літа. Що прищепилось в цей період, те стає нашою другою натурою. Звички, що їх придбано з малих літ, викорінити дуже важко. Але саме так ведеться в наших сім'ях, що при маленьких дітях дорослі найменше криються з брехнею, і дитина, як грецька губка, вбирає в себе цю отруту і стає нашою копією. І коли натура дитини вразливіша й чутливіша, то жвавіше вона реагує на це і швидше й легше зливається в звичках, поглядах і вчинках з дорослими. Мені оце недавно сказали, що колишній ліпший учень моєї школи (тепер парубок вже) став шулером. Це дуже вразило мене. Як, цей тихий, лагідний, розумний, такий щирий на все добре хлопчик тепер шулер? Я не йняв віри. Він з таким запалом завжди боровся за правду. Я пригадав його навчання в школі, його сім'ю, позашкільне життя, нарешті осередок, з якого він вийшов, умови його праці (робітник на шахтах). Тоді зрозумів я, як це сталося. Стежка, якою йшло й складалось його життя, повинна була привести до цього. Розум його потяг за нестійкою мораллю оточення та

спокусами напівкультурного життя промислової місцевості. А все інше прищепили йому вже безпосередні чуттєві сприймання, що асоціювались з користю вигаданих і витворених потреб. А далі з щирої, чесної, правдивої дитини й виходить звичайна брехлива людина.

Брехливий світ наш не сприяє вихованню правди, кволий дитячий організм не встоює в боротьбі з брехнею і падає жертвою цього пороку. Потрібні особливо гарні, винятково гарні умови, щоб добро, закладене в природі людини, збереглося не попсованим, розвивалось гармонійно. Коли ж цього нема, коли навкруги дитини панує порок, то на ідеальних пориваннях людських до правди й добра зростають брехливість, зло і неправда — зерна моральної отрути, морального слабування.

Дитяча уява допомагає дорослим прищеплювати брехню. Сила уяви незвичайна. Вона реалізує вигадане, і дитина вважає його за дійсне. Захоплені уявою діти, як ві сні, бачать і чують, чого не бачимо і не чуємо ми. Моя дев'ятилітня донька часто цілими годинами веде розмову з своїми ляльками. Вони для неї, як живі. Я запитував її, як вона така велика і може забувати, що перед нею не живі люди, а ляльки. «А як вони зо мною балакають, — відказала вона мені, — я зовсім забуваю, що вони неживі». Це каже дівчинка, добре розумово розвинена для свого віку, але сила уяви переважає все, примушує її забути дійсне і жити уявленим.

Уява й робить те, що ми не розуміємо часом дитини і не віримо тому, в чому вона запевняє нас. Не розуміючи дитини, ми в таких випадках кажемо, що вона вигадує, або обвинувачуємо її, що вона бреше. І того досить, щоб похитнути цільність її думок, щоб викликати недовір'я до своїх сприймань. Ми таким способом сіємо зерно сумніву й непевності.

Дитяча уява має велике виховне значення. Вона стає в пригоді вихователів, але іноді й гальмує його заходи. З одного боку, вона заплує розуміння того, кого ми виховуємо. Ми не знаємо, коли дитина збрехала навмисне, свідомо, а коли це наслідок її уяви, палкої фантазії. З другого боку, уява примушує дитину імітувати свідомо і не-свідомо брехливе людське життя і тим зміцнювати погані, шкідливі звички і навчатись брехні.

Викликають брехливість у дитини ще наші — грубе поводження, жорстокість та деспотизм. Ми, батьки, і вихователі дуже пильно стежимо за своїми правами, устанавлюючи порядок і закони дитячого життя. Ми дуже певні в собі і боїмось випустити з рук віжки, втратити або зменшити свої права. Все життя дитини залежить од дорослого. Справді, воно природно, що в перші роки життя дитина підлягає владі дорослих, бо вона ще фізично не розвинулась, але цим вона не зрікається своїх прав на незатриманий природний розвиток; а ми,

засліплені традицією, не розуміючи, яку шкоду вчиняємо дитині тим своїм пануванням, намагаємось принатурити її до свого порядку життя. Ще немовлятком ми примушуємо її коритись нашим вимогам та тому, що визнаємо для неї за потрібне. А потім і далі регламентуємо її слова, дії, вчинки і, коли б воля наша, ми б надали і обличчю, і росту, і всьому тілу її бажаних, вироблених нами норм. Нам завжди хочеться бачити дитину такою, яку ми уявляємо найкращою. Ми так зживаємось з цим штучним образом дитини, що в своїх прагненнях надати його живій істоті не бачимо того трагічного становища, в якому опиниться дитина, ледве ми почнемо прикладати до неї свої експерименти. Ми ламаємо і калічимо людську природу, калічимо дитину, з якої на наших очах витворюється якась мавпа. Деспотизм, жорстокість та самопевність засліплюють нас. Задовольняючи свої почуття, ми не бачимо природи дитини, забуваємо про законні права її.

А потім ми скаржимося на невдячність, жорстокість і брехливість наших дітей. Але од таких батьків ліпшою дитина і не може бути. Вимагаючи од дитини того, до чого її організм не прагне і з чим вона не згоджується, ми чинимо неправдивість, з якої не виросте і не може вирости правда. Вживаючи насильство і примус у вихованні, ми в дітях збуджуємо і виховуємо самі жорстокість і деспотизм. Дитина — перш за все істота розумна. І тоді, як побитий собака почне лизати вам руку, дитина приховає в собі зле, недобре почуття і в свій час виявить його, і це ви прищепили його своїм вихованням. Обставини життя привертають до себе увагу дитини й будять у неї думки раніше, ніж ми уявляємо собі. Наше безладдя в сім'ї та життєва неправда схилиють дитину проти її волі до зла і знищують її власні правдиві переконання. Ми беремо тим, може, й несвідомо на глум її любов до правди і добра, ми розбиваємо її віру в істину, ми вкрай нищимо реальну правдивість. Ми, зневірені життям, самі не даємо їй жити правдою. Де й не слід, ми не криємося з своєю брехливістю й підкреслюємо неможливість жити по правді. Повсякчасно ми розбиваємо в душі дитини правду софістичними міркуваннями. Заносимося своїм досвідом і руйнуємо дитячу чистоту. І той гіпноз батьківського авторитету, приклад дорослих та вимоги життя роблять з наших дітей, по самій природі своїй чистих і добрих, людей непевних, хистких та морально убогих.

Батьківський деспотизм та нешанування прав дитини примушують її ховатись од батька з своїми висновками та переконаннями; а щоб уникнути батьківської влади, втекти од повсякчасного настирливого втручання в своє життя, дитина й користується, захищаючи себе, найзручнішим засобом, котрого навчили її дорослі, — брехнею. Все це шкідливо відбивається на психіці дитини, нервує її й приму-

шує жити не своїм, а чужим життям, хоч це й суперечить її природі. Так постійно дитина привчається лукавити й хитрувати.

Насильство і влада дорослих над дітьми допомагають останнім зрозуміти свою беззахисність і безпорадність. Це почуття, як страх за своє існування, викликає опір з боку їх. Але, розуміючи свою фізичну слабкість, вони шукають захисту у своїй вигадливості. Хитрішими і брехливішими є діти в тих сім'ях, де більше суворості й примусу. А раз потрапивши на цей слизький шлях вигадливості і брехні, дитина йде до морального розкладу.

Поводження батьків і вихователів здебільшого не сприяє зростанню правдивості в дітях. Помітивши в дітях цей порок, вони починають знищувати його тим-таки засобом, яким непомітно прищепили його. І врешті досягають протилежних наслідків: брехливість у дітей зростає й зміцнюється. І просто треба дивуватися недосвідченості тих, хто хоче виховувати дітей.

В своїх розповідях діти свідчать, що дуже часто до брехні призводили їх небезпека і страх кари. Причому страх прибиває почуття сорому: збрехати видається їм легше, ніж викликати погрози батьків або вихователів. Таке виховання глибоко отруює організм дитини брехнею. І дитина, звичайно, здатна захопитись правдою й керуватись почуттям правдивості у всіх своїх вчинках, проте поряд з тим вживає і брехню. Вона вже не бачить всього зла в брехні, як не бачать його багато батьків. Дітям брехня допомагає захистити себе від деспотизму, жорстокості і влади дорослих. А виросте дитина, то брехня принесе багатий урожай пороків та згубних схильностей.

III

Педагогові і вихователіві однаково доводиться ставати до боротьби з цим пороком у дітях, тим-то питання про брехливість в школі і сім'ї набирає педагогічного значення. Дитина приходить до рук вихователя або педагога вже з звисним досвідом, з певними звичками, з деякими моральними поглядами і переконаннями. Правда, всі ці переконання в масі іншого надбання ще не міцні, але все ж на цьому ґрунті витворюється огидна й негарна вдача.

Правда, поміж дітьми часто-густо трапляються такі, що зберегли свою природну схильність до правди. Вони мають всі ознаки прямої цільної людини. Намул нашого запаскудженого життя не покрит брудом в них людської краси і добра. Тим-то не можна сказати, що всі діти

8—9 років вже скорилися лихому впливові свого оточення. Восьмилітня дитина ще тісно пов'язана в своєму психічному житті з реальним світом. І пороки людські, відбиваючись в душі дитини, вражають її, але складаються до певного часу як у шухляді. Лежать, щоб потім з'явитись готовими сприйманнями, комплексами звісних ідей. Вони чекають тільки імпульсу, який їх збудить, дожидають відповідних умов.

Брехливість — духовна хворість, що з'являється разом з такими пороками, як лінощі, куріння, пияцтво, онанізм, безсоромність і т. ін. Діти, отруєні брехливістю, обов'язково мають ще й якісь інші пороки, з якими їм треба критись. Брехня тут є як засіб і як наслідок. Без потреби діти майже не брешуть, а коли й трапляється таке, то хіба з жартів. Часом до брехні схилиють сторонні впливи. Залякані діти часто-густо брешуть, ніби без причини. Але такі діти мають особливу психіку, на якій відбилися всякі утиски, погрози й карі. У них завжди перед очима якась небезпека; і вони всюди вбачають її: в підвищеному голосі вчителя, в його суворому обличчі, в звичайних вимогах та питаннях і т. ін. Хвора уява попсованої психіки примушує дитину ухилятися од правди і брехати без видимої причини. Те ж ми спостерігаємо в пещених дітях. Звикши завжди до пестошів, такі ма-зунчики бояться втратити їх. Через те такі діти, ледве помітять, що їх ніби менше мажуть, починають вигадувати всячину, брехати, щоб знову прихилити до себе. У школі вони перш за все шукають прихильності учителя. Оббріхують товаришів, наговорюють на них і всякими неправдами домагаються здобути ласку вчителя. Причини їхньої брехливості одразу й не побачиш. Для педагога такі діти — загадка; і тільки старанний дослід може допомогти зрозуміти таку дитину.

Діти, що почувають певний смак у брехні, потрапивши до школи в товариство учнів, вносять туди разом з собою отруту. І коли учитель не помітить того завчасу й не встигне стати на перешкоді їхньому впливові, то брехня, шахрайство, куріння і таке інше страшенно ширяться поміж школярами; вважаються навіть за якийсь героїзм. Обдурити вчителя, вжити неправду, щоб тільки викрутитись з прикрого становища, привчитися зручно брехати — звичайна річ в такому класі. Гарний вплив школи тоді зникає хтозна й де, і вона стає джерелом пороків.

Хоч і сумно, а доводиться згодитися з такою думкою. Кожному вчителеві, напевне, доводилося спостерігати це в своїй практиці. Це дуже прикро, це може навіть налякати, але метод виховання нашої школи такий, що інших здобутків не можна й сподіватися, поки учитель в ній тільки чиновник. Бо вся наша шкільна система, впливаючи і на вчителя, не дає йому волі, не дозволяє мати самостійних поглядів та виявляти сердечність у вихованні дітей.

Та й взагалі наші традиційні виховні засоби надто жорстокі, непослідовні, а до того ще й не обґрунтовані психологічно. А дітям тим часом треба якнайбільше уваги, пошани, ласки, м'якосердечності і поблажливості: їх право на радість і волю, на жвавість і рухливість — то закон природи. І нам, людям, не можна не шанувати їх, тих законів. Адже закони природи панують над нами і керують нами. Ми неспроможні змінити їх хід. Справжнє виховання не порушує цих законів, воно йде поруч з ними і тільки допомагає їм зміцнюватись, набиратись сили і розвиватись. Допомогати ж їм ми можемо не насильством, примусом, погрозами, карою, а тільки розумним ставленням до законних і в основі моральних людських поривань.

Одкидаючи примус у навчанні й вихованні, ми звертаємося за радою до природних навчителів: досвіду і прикладу. Даючи дитині волю розвитку, поставимо поруч з тим приклад і досвід. Нехай дитина вчиться і виховується на своїх помилках. Давайте їй більше випадків, де б вона могла зрозуміти, що правда краща од брехні, що правда має ґрунт у самій природі і корисна нам, а брехня безпідставна і шкідлива.

Впливати на дитину треба дуже обережно, стоячи ніби осторонь, щоб не здалося дитині, що наше втручання в її життя загрожує їй небезпекою. Треба створити такий осередок, скласти такі умови, при яких дитині не потрібно було б критися з своїми почуттями; зробіть так, щоб дитина ставилась до вас щиро, і ви матимете завжди багато матеріалу для ваших спостережень. Шануйте її щирість і розвивайте довір'я до себе. Вислухуйте уважно всі її скарги, радійте її радощами, бо кожне щире, просте слово дитини може стати на послугі у вихованні. Підіймайте власним високим прикладом дитину знову до її дитячої чистоти і правди з того багна, куди потягло її оточення та всякі штучні умовності.

І чим більше довір'я ви виявлятимете до дитини, покаліченої життям, тим частіше матимете нагоду будити в душі дитини приспане, може, вже почуття правди, чим певніший буде ваш метод, тим ліпші будуть од нього здобутки. Ні до чого подавати тут теоретичні поради для вживання того або іншого засобу: шлях, яким дійшла дитина до того чи іншого вчинку, складається з безлічі таємних чинників, що їх не так легко розгадати навіть при безпосередніх спостереженнях. Тимто про теоретичні поради не може бути і мови. Поеднати в якісь групи дитячі вчинки не дозволяє індивідуальність кожної істоти, що ділить людськість на одиниці і надає індивідуальних рис їх вчинкам.

І коли я вказую на негативність тих або інших методів виховання, то торкаюсь їх загально, як ненормального явища у вихованні дитини. І коли дозволяю собі обговорювати їх і навіть давати поради, то все це виникає з одного палкого бажання стати в допомозі чистій

дитині в її боротьбі з брехнею нашого життя. Захоплений цим бажанням, я й хотів тільки поділитись своїми висновками та своїм досвідом зо всіма, кому не чуже щастя дитини.

А щастя дитини майже цілком залежить од нас. Чи могла б дитина бути порочною, коли б того не прищепили їй ми. Ми винні в її нещасті, і наш обов'язок по змозі спокутувати свій гріх. І в першу чергу завжди і всюди повинні ми бути суворо правдивими. Нехай правда і тільки правда буде нашим супутником. Наша правдивість, чесність, прямота імпонуватимуть дитині, як гіпноз, і вона піде за нами. Нехай завжди вона бачить перед очима добрий приклад і одержує зразок поведінки від нас. Вихователі, чи то батьки, чи вчителі, всі однаково дуже впливають на психіку дитини, в якій саме складаються міцні комплекси сприймань.

Правда, одного прикладу не досить. Потрібні одночасно і навчання, і вимоги, і навіть кара, але і вимоги, і кара повинні з'являтися як природний наслідок вчинку чи слова. Свавільна кара, безпідставна, без ясної причини, — безглуздий засіб виховання темної людини. Товариші, стежіться брати на себе роль судді, бо між сотнею щасливих присудів трапиться одна помилка і вона руйнує все, що ви будували! Робіть так, щоб дитина сама дійшла до розуміння свого поганого вчинку, сама осудила його, щоб її висновки від досвіду були правдиві, певні й нехибні.

Боротьба з цим світовим лихом повинна вестись всіма моральними засобами і розпочинатись з дитячого віку, коли брехливість не встигла асимілюватись з масою інших асоціативних комплексів, коли наші чуттєві сприймання не так тісно переплелись ще з брехливістю нашого життя.

З дитячих розповідей видно, що брехню свідомо і несвідомо прищеплювали батьки та сім'я своїм нерозумним антипедагогічним вихованням, що вони самі навчали дітей бути брехливими. Це дуже важко і боляче читати, бо брехню прищеплюють саме ті, хто найсильніше впливає на дітей. Сила їх впливу непереможна. Це гіпнотизування постійне і неминуче. До того ж тут завжди перед очима приклад тих, з ким дитина пов'язана життєвими умовами. Сім'я в ролі спокусниці — яке це ненормальне явище, як це суперечить дійсному значенню сім'ї та її високим моральним завданням! Та хоч і сумно, треба згодитись з цим, — це факт сучасної дійсності.

Брехливість — порок, що його найлегше прищепити дітям і що його найтяжче знищити вихованням. З ним потрібна спільна боротьба сім'ї і школи, батьків і педагогів. Але боротьба та повинна вестись не страхом і погрозами, не насильством і карами, а любов'ю, сердечністю, пошаною прав дитини та моральним прикладом.

Світло. — 1912. — № 4. — С. 4—15.